

Marjo Boer | Marcel Hoonhout | Jan Oosting [red.]

SUPER VISIE KUNDE meerperspectivisch

38 met medewerking van
deskundigen
op het terrein van
de supervisiekunde

Inhoud

Voorwoord 11

Suzanne Verdonschot

Inleiding 13

Marjo Boer, Marcel Hoonhout, Jan Oosting

1 Wat is supervisie? Wat doet een supervisor? 18

Fer van den Boomen, Marcel Hoonhout en Rinus Merkies

Deel I Aspecten van de competentie van een supervisor 33

Inleiding

2 Omgaan met interactie en relationele aspecten in individuele en groepssupervisie 37

Marjo Boer en Hennita Kes

3 Diversiteit in supervisie 60

Margie Kessler, Marten Bos en Twie Tjoa

4 Faseren in supervisie 78

Marcel Hoonhout

5 Methodisch houvast voor het begeleiden van leren van ervaringen 95

Marcel Hoonhout en Rinus Merkies

6 Supervisieleren: leren van binnenuit 113

Marcel Hoonhout en Marjo Boer

7 De schaduw van reflectie 147

Tom Luken

8 Faciliteren van ervaringsleren via diverse werkvormen 162

Inleiding

8.1 Creatieve werkvormen per leerfase in een supervisieproces 164

Gerian Dijkhuizen

8.2 Taal in supervisie 176

Marjo Boer en Marcel Hoonhout

8.3	Werkvormen met beelden	189
	<i>Ellen Budde</i>	
8.4	Focussen in supervisie	200
	<i>Christine van Duin</i>	
8.5	Non-verbale werkvormen in supervisie	208
	<i>Rina Sikkema</i>	
8.6	Gestaltwerkvormen in supervisie	214
	<i>Marten Bos</i>	
8.7	Opstellingswerkvormen in supervisie	225
	<i>Marjo Boer</i>	
8.8	Mindfulness in supervisie	235
	<i>Marjo Boer en Iene Hoendervangers</i>	
8.9	Socratische werkvorm in supervisie	247
	<i>Marjo Boer</i>	
8.10	TGI als werkvorm in supervisie	255
	<i>Marjo Boer en Marcel Hoonhout</i>	
9	Online begeleiden en supervisie	266
	<i>Christa van Luijk</i>	
10	Supervisie in contrast met andere begeleidingsvormen	287
	<i>Fer van den Boomen, Marcel Hoonhout en Rinus Merkies</i>	
11	Sensitiviteit van een supervisor voor verschillende contexten	312
	<i>Fer van den Boomen, Marcel Hoonhout en Rinus Merkies</i>	
12	Lichamelijk gewaarzijn, omgaan met intuïtie, gevoel en emotie	323
	<i>Christine van Duin</i>	
Deel II	De supervisor in contexten	339
	Inleiding	
13	Professionaliteit en persoonsontwikkeling. Vier perspectieven op supervisie en beroepsvorming	342
	<i>Michiel de Ronde</i>	

- 14 Ethiek en supervisie 355**
Hans Borst en Jan Oosting
- 15 Contexten waar supervisie een belangrijke rol speelt in opleiding en beroep 372**
- 15.1 De rol van supervisie in social work 373
Marjo Boer
- 15.2 Supervisie in het ontwikkelen van ervaringsdeskundigheid 381
Marjo Boer, Gerda Duijvestijn en Janneke Zoutendijk
- 15.3 Verpleegkunde en supervisie 401
Peter Bakens
- 15.4 Supervisie als instrument van personeelsontwikkeling in het onderwijs 412
Anke Fabels
- 15.5 Supervisie aan huisartsen 421
Angelika Rath
- 15.6 Supervisie en psychiaters 431
Mans Boelens
- 15.7 Supervisie aan coaches 438
Fer van den Boomen
- 15.8 Supervisie aan geestelijk verzorgers 447
Marjo van Bergen
- 16 Benaderingen waardoor supervisoren zich laten inspireren 458**
- 16.1 Narratieve benadering in supervisie 459
Marianne Banning-Mul
- 16.2 Gestaltbenadering in supervisie 469
Marten Bos
- 16.3 Contextuele benadering in supervisie 476
Albert van Dieren
- 16.4 Themagecentreerde Interactie (TGI) in supervisie 485
Phien Kuiper

- 16.5 Solution Focus in supervisie 494
Fer van den Boomen, Marcel Hoonhout en Rinus Merkies
- 16.6 Socratische benadering in supervisie 505
Jan Oosting
- 16.7 Humanistische benadering in supervisie 516
Ina Brouwer
- 16.8 Supervisie en de taoïstische benadering vanuit Zhuang Zi 527
Marjo Boer
- 16.9 De dynamische benadering in supervisie 533
Feike van Gorkum

Deel III Profileren, positioneren en professionaliseren als supervisor 553

Inleiding

- 17 **Positioneren en profileren als zelfstandig supervisor 556**
Jennemieke Otger
- 18 **Opleiden van supervisoren 569**
Gerry Aerts
- 19 **Vakvariatie I 580**
Marcel Hoonhout
- 20 **Vakvariatie II 598**
Marcel Hoonhout

Deel IV De supervisor en onderzoek 615

Inleiding

- 21 **Onderzoeksmethodologie voor supervisoren 618**
Chris Aalberts en Jan Oosting
- 22 **Inventarisatie van promotieonderzoek 626**
Mieke Voogd en Marian Oosterhuis
- 23 **Waarde van onderzoek voor supervisoren 638**
Piet Groen en Rinus Merkies

Deel V Supervisor over de grens (van ruimte en tijd) 655
Inleiding

24 Supervisie in Europees perspectief 657
Gerian Dijkhuizen en Sijtze de Roos

25 Toekomst van supervisie 678
Marjo Boer, Marcel Hoonhout, Pieter van Keulen en Jan Oosting

Epiloog 694
Marjo Boer, Marcel Hoonhout, Jan Oosting

Over de auteurs 697

Index 706

Voorwoord

Een handboek over supervisie wekt de indruk een boek te zijn waar alles in staat wat je moet weten over supervisie. Dit boek belooft dat gelukkig niet. Ik zeg 'gelukkig', want een boek vol antwoorden en inzichten over hoe het allemaal hoort, vind ik namelijk zelf meestal niet zo spannend om te lezen. En ik denk dat ik niet de enige ben. Boeken met oplossingen en uiteenzettingen over wat je zou moeten doen als professional, geven je als lezer de indruk dat je het allemaal nog niet weet en dat je nog veel te leren hebt. Vanuit zo'n achterstand krijg je zelden zin om je ergens in te verdiepen en op onderzoek uit te gaan naar een bepaald onderwerp. Daarnaast doet een boek dat de waarheid in pacht zegt te hebben geen recht aan de werkelijkheid.

De samenleving zoals die er vandaag uitziet, stelt ons namelijk voor vragen waar we niet direct het antwoord op weten. Hoewel er veel momenten zijn waarop politici en ook professionals verleid worden om 'stevige taal' te gebruiken en 'met oplossingen te komen', is het een feit dat die niet altijd voorhanden zijn. De complexe vragen die opkomen nu gemeenten zelf zorg moeten organiseren, zijn niet met één pasklaar antwoord op te lossen. En ook vragen die een leraar krijgt van een leerling naar aanleiding van een aflevering van het Jeugdjournaal, kunnen ingewikkeld zijn. In plaats van treffende oneliners zijn samen onderzoeken, vragen over vragen stellen en twijfelen en van mening veranderen kansrijkere activiteiten.

Het mooie aan dit handboek vind ik dat het past bij deze ontwikkeling. Supervisie is een methode voor het professionaliseren van beroepsbeoefenaren. Het is geen methode waarbij één iemand ('de leraar') de wijsheid in pacht heeft en een ander ('de lerende') hier kennis van neemt. Bij supervisie draait het namelijk om de beroepscontext van de professionals zelf. Of dit nu onderwijskundigen, verpleegkundigen, huisartsen, psychiaters, coaches, geestelijk verzorgers of sociaal werkers zijn. Het gaat er bij supervisie om dat deze professionals in de context van hun werk verder komen bij lastige, weerbarstige vraagstukken zoals je die alleen maar in de praktijk tegenkomt. Dit soort situaties zijn niet theoretisch en af te doen met een enkel antwoord. De situaties zijn vaak geïmpliceerd en het handelen spreekt niet voor zich; vaak zorgt een dilemma voor verschillende handelingsopties. Denk bijvoorbeeld aan een geestelijk verzorger die in vertrouwen genomen wordt over een delicate kwestie en zich afvraagt hoe hij hier professioneel en zonder gewetenswroeging mee kan omgaan. Hij wil enerzijds de vertrouwensrelatie niet beschadigen, maar anderzijds zorgt de informatie ervoor dat hij zich genoodzaakt voelt om bij een ander aan de bel te trekken.

Supervisie wordt ook wel onderzoekend leren genoemd. Deze vorm van leren dicht het samen zoeken een belangrijke rol toe. Doordat niet één iemand het antwoord zegt te hebben, maar doordat je samen aan het werk gaat, ondersteunt deze vorm het leren dat plaatsvindt met de intentie beter te worden in je vak en gaandeweg je werkwijze te verbeteren en te vernieuwen. Die vorm van leren past bij de vragen waar we vandaag de dag mee te maken hebben.

Het aardige is dat ik in het handboek lees dat supervisors, zowel de startende als de meer ervaren professionals, blijkbaar meer opbrengst hebben uit reflectie zodra hun gesprekspartner geïnteresseerd is. Dit verbaast mij helemaal niet, want de nieuwsgierigheid die een gesprekspartner aan de dag legt, kan werken als een sterke motor voor leren en ontwikkelen.

Het handboek sluit aan bij waar supervisie over gaat. Supervisie is een leerform bedoeld voor professionals die de tijd willen nemen om lastige kwesties uit de praktijk te doorgronden en op meerdere manieren te bekijken. Het handboek doet hetzelfde. Meer dan dertig professionals maakten samen dit boek. De auteurs die meewerkten, komen uit uiteenlopende praktijken en onderzoeken elk vanuit hun eigen perspectief een onderdeel van supervisie.

Dit levert een rijke verzameling van hoofdstukken op die, net zoals supervisie zelf, baat hebben bij een nieuwsgierige blik. Lezers die benieuwd zijn naar bestaande definities, beproefde methoden, onbeantwoorde vragen en nieuwe ideeën kunnen hun hart ophalen.

SUZANNE VERDONSCHOT

Amsterdam, 11 januari 2015

Inleiding

Supervisie is een methode van leerbegeleiding die gericht is op het professionaliseren van beroepsbeoefenaren. In Nederland is supervisie in de jaren zeventig van de twintigste eeuw ontwikkeld voor mensgerichte beroepen en kent inmiddels, als beproefde methodiek in de sectoren welzijn, gezondheidszorg en onderwijs, een traditie van enkele decennia.

Beroepsgroepen als maatschappelijk werkers, psychotherapeuten, huisartsen, pastoraal werkers, verpleegkundigen en dergelijke maakten voor hun professionalisering gebruik van supervisie. Al snel volgden ook de leidinggevenden in deze sectoren. Sindsdien heeft supervisie diverse ontwikkelingen doorgemaakt die terug te vinden zijn in vele publicaties op dit vakgebied. De veranderende tijdgeest van de afgelopen jaren heeft ertoe geleid dat supervisoren het noodzakelijk vonden hun vak verder te ontwikkelen, echter zonder de kernwaarden van supervisie aan te tasten. Deze ontwikkelingen vormen de aanleiding om de stand van zaken rond supervisie in een nieuw boek vast te leggen vanuit wetenschappelijke, professionele kennis en ervaringskennis.

De afgelopen decennia heeft supervisie zich als leer- en begeleidingsmethode voor professionals bewezen, ondanks de opmars van diverse andere begeleidingsmethoden, zoals het aan supervisie verwante coaching. Een belangrijk verschil met andere begeleidingsvormen is dat bij supervisie de beroepscontext van de professionals richtinggevend is. Supervisie is gericht op relationeel, contextrijk, professioneel, autonoom en tegelijkertijd duurzaam handelen; uitgangspunten die heden ten dage steeds meer professionals belangrijk vinden in een steeds sneller veranderende werkomgeving. Meer mensen lijken tegenwoordig te verlangen naar een reflectiever bestaan. Trends van slow food tot slow management en slow learning zijn gericht op het verhogen van kwaliteit in plaats van op snelheid. Supervisie sluit als leerbegeleidingsmethode goed aan bij deze trends en is geschikt voor professionals die de tijd willen nemen om praktijkkwesties te doorgronden en te beschouwen.

Aanleiding

Supervisoren in opleiding geven geregeld aan dat veel bestaande literatuur over supervisiekunde weliswaar waardevol is, maar ook gedateerd. Opdrachtgevers en supervisanten hebben soms geen beelden, of nog oude beelden, bij de betekenis van supervisie. Het belang en de waarde van supervisie als leerbegeleidings- en professionaliseringsmethodiek zijn door transities in het beroepsonderwijs en in de werkvelden waar ze traditioneel wordt toegepast, niet altijd meer bekend bij managers. Supervisie heeft in sommige contexten last gekregen van een stoffig imago, terwijl ze inhoudelijk is blijven doorgroeien en

ontwikkelen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* met bijbehorende website.

Supervisoren vinden professionaliseren belangrijk en daarom participeren ze in intervisiegroepen en communities of learning en volgen ze nascholingen. Een grote groep supervisoren is al langer geleden opgeleid en zal ook behoefte hebben aan een nieuwe, frissere kijk op de rol van supervisor. Daarnaast is gebleken dat supervisoren — of het nu gaat om ervaren professionals of om professionals in opleiding — meer resultaat behalen uit reflectie met een geïnteresseerde gesprekspartner, want dat geeft meer verdieping en levert dus meer op.

De waarde die supervisie-kunde nog steeds heeft en de nieuwe inzichten die de laatste jaren in dit vakgebied zijn ontstaan, vormen de aanleiding om de stand van zaken in het vak op papier te zetten. Het tweejaarlijkse opleidingsoverleg voor docenten supervisie-kunde van de LVSC — de landelijke beroepsvereniging voor supervisoren en coaches — steunde in januari 2013 het initiatief om met een brede auteursgroep en een vertegenwoordiging van de diverse opleidingen een nieuw, handzaam boek over supervisie-kunde te schrijven. Voor dit doel werd een regiegroep samengesteld, die de redactie voor haar rekening neemt, bestaande uit Marjo Boer, Marcel Hoonhout en Jan Oosting. Deze samenwerking heeft geleid tot dit state-of-the-art-handboek over supervisie-kunde, dat beschouwd kan worden als een waardige opvolger van het *Handboek Supervisie-kunde*.

Voor wie is dit boek geschreven?

Het handboek *Supervisie-kunde* richt zich op supervisoren (in opleiding), leer-supervisoren en opleiders supervisie-kunde. Daarnaast is dit boek ook bedoeld voor beroepsopleidingen waarin supervisie als methodiek gehanteerd wordt en voor professionals in organisaties waar de specifieke beroepsgroepen werkzaam zijn. Voor hen biedt dit boek een handreiking om te bepalen wanneer supervisie als begeleidingsmethodiek relevant kan zijn. Ook collega-begeleiders als coaches, (studie)loopbaanbegeleiders en andere professionele begeleiders van mens en werk kunnen profiteren van de aangereikte methoden, concepten en werkvormen.

Doel van het boek

De intentie van de regiegroep was om een actueel boek te schrijven dat achtergrond, diepgang en handvatten biedt voor het verwerven en doorgaand leren van het supervisorschap. Het boek moest duidelijk maken dat supervisie bij uitstek een leermethode is die een vrije ruimte biedt aan aankomend en ervaren professionals om betekenisvol met hun vak bezig te zijn.

Supervisie faciliteert passievol en waardevol leren. Professionals die helder, onafhankelijk en kritisch leren nadenken en van ervaringen ervaringskennis maken, werken aan hun vermogen om moreel te oordelen, deze oordelen transparant te communiceren en daarbij ook af te kunnen stemmen op complexe contexten. Diversiteit waarderen en appreciëren is een kernwaarde van supervisie en daarom is dit boek vanuit diverse perspectieven en stromingen geschreven. We hebben ernaar gestreefd een handzaam boek te schrijven dat iets van deze tijdgeest ademt, daar ook stelling in neemt en tegelijkertijd enige houdbaarheid bezit.

Indeling en opbouw

Wat kunt u in dit boek verwachten? We starten het handboek met een omschrijving van supervisie, wanneer je van supervisie kunt spreken en wat een supervisor doet. In dit deel wordt de supervisor geïntroduceerd en aan de hand van een praktijkvoorbeeld worden kijkfilters geschetst en handelingsopties verkend.

In deel I staat een uitwerking van een groot aantal aspecten van de supervisorcompetentie. De deelaspecten rond context (hanteren van werkcontext, supervisiecontext en andere relevante contexten) wordt in dit deel gedeeltelijk belicht. Aan de orde komt vooral hoe de supervisant uit te nodigen context(en) bij zijn inbreng te betrekken. Een verdere uitwerking van contexten is in deel II te vinden. Het deelaspect ‘het eigen handelen als supervisor expliciteren en verantwoorden’ is de grondtoon van het hele boek waarin de state of the art wordt beschreven. Het deelaspect ‘zelfstandig de eigen professionele ontwikkeling als supervisor vormgeven’ is terug te vinden in deel IV en V.

Deel I is voor aankomend supervisoren een verdiepte verkenning van de deelaspecten waarop in het superviseren een beroep wordt gedaan. Een supervisor staat voor de opgave om verbinding met supervisanten aan te gaan, eigenheid van supervisanten de ruimte te geven, supervisanten gefaseerd tot leren uit te nodigen, met behulp van schriftelijke communicatie en reflecteren. De hoofdstukken uit dit deel laten zien uit welke kennisbronnen supervisoren putten om zich het vak eigen te maken. Er worden ook methodische handreikingen gedaan. Er is een aantal werkvormen beschreven om het leren van supervisanten te begeleiden. Wij verwachten dat ook ervaren supervisoren zich door deze hoofdstukken kunnen laten inspireren in hun handelen.

Deel II betreft contexten waarbinnen supervisie een rol speelt. We besteden aandacht aan de rol van supervisie in diverse werkvelden om een beeld te geven hoe supervisie effect heeft op professioneel werk. Dit deel kan managers van argumenten voorzien om supervisie als begeleidingsvorm binnen hun organisatie te faciliteren. Supervisie wordt gegeven aan beroepsbeoefenaren die zelfstandig handelen bij complexe vraagstukken van hun cliënten en patiën-

ten. Hun klanten functioneren vaak in een meer of minder afhankelijke positie en hebben onderwijs nodig, coaching, ondersteuning of zorg. Supervisie speelt in deze beroepscontexten bij het professionaliseren een belangrijke rol. Zowel voor beginnende als gevorderde beroepsbeoefenaren. Vanuit de publieke opinie staan deze beroepsgroepen in de belangstelling, als het gaat om de vraag of ze hun ingewikkelde werk goed en betaalbaar doen. Hun werk wordt over het algemeen uit publieke middelen betaald en veel mensen hebben meningen over wanneer zij hun werk goed doen. Supervisie biedt hen ruimte en reflectietijd.

In deel II besteden we ook aandacht aan een aantal stromingen die het supervisorschap kunnen kleuren. Supervisoren hebben door hun beroepssocialisatie en persoonlijke voorkeuren ook verschillende conceptuele inspiratiebronnen. Een taoïstisch kijkfilter zal bijvoorbeeld een ander beeld op supervisie geven dan een benadering door de ogen van Solution Focus of met een humanistische bril op. We hebben daarbij niet de pretentie volledig te zijn.

Deel III besteedt aandacht aan profilering en professionalisering van de supervisor zelf. Hoe positioneren supervisoren zich en aan welke eisen moeten zij voldoen om, congruent aan het vak, zelf blijvend te leren? Hoe wordt een professional supervisor en hoe zorgt hij voor het eigen verder leren en ontwikkelen? In dit deel wordt een aantal handelingsopties uitgewerkt in accenten voor supervisorisch handelen vanuit de uitspraak 'hoe je als supervisor kijkt, maakt wat je ziet en daarmee min of meer wat je doet en laat'. Hoofdstuk 19 en hoofdstuk 20 bieden ondersteuning voor reflectie door supervisoren op hun eigen handelen.

In deel IV besteden we aandacht aan de rol van onderzoek. Gericht op supervisoren die hun vak verder willen verdiepen door onderzoek. Hoofdstuk 21 van deel IV beschrijft typen onderzoek, hoofdstuk 22 biedt een inventarisatie van promotieonderzoek dat interessant is voor het supervisorisch handelen en hoofdstuk 23 laat zien hoe onderzoek gebruikt kan worden om de kwaliteit van het superviseren te vergroten. Er worden vijf beelden van onderzoek voorgesteld en er worden aanbevelingen gedaan hoe supervisoren en onderzoekers kunnen samenwerken.

In deel V belichten we supervisie in Europees perspectief. We schetsen de contouren van de rol en vormgeving van supervisie in de nabije toekomst. Hoewel het ons inziens te onbescheiden is om al te ver vooruit te kijken, willen we u een paar mogelijke toekomstscenario's niet onthouden — vooral om toekomstdenken onder supervisoren te stimuleren.

In een aantal hoofdstukken, vooral in deel II, wordt met ‘zij’ verwezen naar de supervisor en met ‘hij’ naar de supervisant. Veel supervisors en ook supervisanten zijn vrouw. Om de leesbaarheid te vergroten kozen we bij veel hoofdstukken in het boek voor het onderscheid tussen de supervisor als vrouw en de supervisant als man. Een aantal auteurs doet dat anders. Het leek ons passend om enerzijds zo veel mogelijk een uniforme schrijfstijl te gebruiken en anderzijds diversiteit de ruimte te geven. Vandaar dat in een aantal hoofdstukken naar supervisor en supervisant wisselend verwezen wordt, bijvoorbeeld met ‘hij/zij’ of alleen met ‘hij’.

Dankwoord

Dit boek is tot stand gekomen met medewerking van 33 deskundigen op het terrein van de supervisie: opleiders, leersupervisors en supervisors. Daarnaast hebben de volgende professionals met ons meegedacht en meegelezen: Akbar Barani, Annette van den Bergh, Iek Boeles, Angela Goedhoop, Annemieke Knuwer, Sanna Martha, Rhonda Moerman, Paula Ransdorp, René Ransdorp, Renske Scherpenzeel, Daniëlle Steentjes en Eric Wilms. We willen ook diegenen bedanken die met ons meedenken over het vak zoals studenten aan onze opleidingen, leden van onze intervisiegroepen en LVSC en supervisanten aan wie we supervisie geven. Zij geven ons feedback en inspiratie voor het vak.

Graag willen wij allen die op enige wijze zijn betrokken bij de totstandkoming van dit boek, hartelijk danken.

MARJO BOER, MARCEL HOONHOUT, JAN OOSTING
Amsterdam/Blokker/Den Haag, maart 2015

Over de auteurs

Redactie en auteurs

MARJO BOER MBK is begeleidingskundige en geregistreerd (leer)supervisor, docent supervisiekunde en ervaringsdeskundigheid. Zij is als opleider verbonden aan de post-hbo-leergangen supervisiekunde en ervaringsdeskundigheid (LEV) van GITP/PAO en ontwikkelt scholing en workshops over ervaringsdeskundigheid in supervisie. Daarnaast werkt ze als (leer)supervisor en docent bij Zadkine aan de beroepsopleiding ervaringsdeskundigheid (BGE) en is gastdocent ervaringsdeskundigheid in het hbo. Zij is coauteur van de boeken: *Wat wil jij? Studeren met psychische problemen* en *Werken met begeleiders in de GGZ met ervaringsdeskundigheid*.

DRS. MARCEL HOONHOUT is van huis uit atheïstisch politiek theoloog. Hij is geregistreerd als (leer)supervisor, docent supervisiekunde en certified coach. Hij is coauteur van de boeken *Professionele dilemma's van de coach*, *De kick van het coachen* en *Van hamer tot houvast*. Hij is geïnspireerd door onder andere de Solution Focus-benadering, gefascineerd door ervaringsleren en het professioneel stimuleren daarvan en is sterk betrokken bij de Amsterdamse Zwerm.

JAN OOSTING MSC is geregistreerd docent supervisiekunde, (leer)supervisor, certified coach en voorzitter registratieadviescommissie LVSC. Naast het verzorgen van supervisie en coaching werkt hij aan zijn dissertatie bij de Radboud Universiteit over 'Sporen van spiritualiteit bij supervisie en coaching'. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over supervisie en coaching.
www.janoosting.eu

Auteurs

DR. CHRIS AALBERTS studeerde methoden en technieken en communicatiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doceert politieke communicatie en onderzoeksmethoden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Haagse Hogeschool. Hij schreef meerdere boeken over de relatie tussen politiek en burgers.
www.chrisaalberts.nl

GERRY AERTS MSC werkt voor Hogeschool Windesheim te Zwolle onder andere als docent supervisiekunde, (leer)supervisor en coach. Tevens werkt zij als freelancer bij haar bedrijf GEO Supervisie & Begeleiding (www.geosupervisie.nl). Zij studeerde Educational and Training Systems Design aan de Universiteit van Twente. Van 2011 tot 2017 is zij bestuurslid van de LVSC met specifiek

aandachtsgebied deskundigheidsbevordering, registratie en internationale contacten. Zij was een van de ontwikkelaars van de ANSE-module Diversity in Supervision and Coaching (2012) en maakt deel uit van de ANSE-trainersgroep van deze module.

info@geosupervisie.nl of ge.aerts@windesheim.nl

PETER BAKENS MSC is geregistreerd supervisor, voormalig wijkverpleegkundige en verplegingswetenschapper. Hij is als docent verpleegkunde verbonden aan de opleiding Verpleegkunde (hbo-v) van De Haagse Hogeschool. Hij neemt sinds 2014 deel aan de ledenraad van VenVN en is actief in besturen en (cliënten)medezeggenschapsraden. Met enige regelmaat publiceert hij in vakliteratuur (o.a. redactielid *Denkbeeld*) en landelijke media.

pmmbakens@hetnet.nl

DRS. MARIANNE BANNING-MUL heeft na de sociale academie (1964) mo geschiedenis en mo pedagogiek gedaan. Zij is in 1994 afgestudeerd aan de Universiteit van Humanistiek en is sinds 2011 promovenda bij de Universiteit voor Humanistiek. Zij begon haar loopbaan als maatschappelijk werker en werd vervolgens docent op de Sociale Academie en daarna docent op de IVABO Amsterdam (1979-1989). Momenteel is zij werkzaam als docent visies en onderzoek en thesisbegeleider bij de Transfergroep en als supervisor bij de Universiteit van Humanistiek. Daarnaast heeft zij sinds 1990 haar eigen bureau BUROMB en publiceert zij regelmatig.

burombm@xs4all.nl

DRS. MARJO VAN BERGEN supervisor, humanistisch geestelijk begeleider, trainer en coach vanuit eigen praktijk In Transit Coaching & Zingeving. Zij studeerde culturele antropologie en humanistiek en volgde de opleiding professionele communicatie bij Phoenix Opleidingen TA/NLP. Vanuit haar eigen praktijk organiseert zij tevens wekelijkse bezinningsbijeenkomsten en jaarlijks enkele retraites en geeft zij trainingen over het herkennen van en omgaan met levensvragen. Voor zij rond haar 40^e de overstap naar geestelijke begeleiding maakte werkte zij als manager, adviseur, projectleider en beleidsmedewerker in alle hoeken en gaten van de non-profitsector. Zij publiceert regelmatig over haar werk.

www.intransitcoaching.nl en www.tijdvoorstille.nl

DRS. MANS BOELENS is geregistreerd docent supervisiekunde, (leer)supervisor en coach bij de LVSC. Na zijn opleiding Andragologie aan de Rijksuniversiteit Groningen (1978) is hij werkzaam bij de Hanzehogeschool Groningen bij de Academie voor Verpleegkunde als docent en bij de Opleiding Begeleidingskunde: Supervisie en Coaching als docent en leersupervisor. Voor psychiaters heeft hij een aantal keren een cursus Supervisiekunde verzorgd.

mans.boelens@gmail.com

DRS. FER VAN DEN BOOMEN is (leer)supervisor en coach vanuit een eigen praktijk. Als opleider is hij verbonden aan verschillende coachopleidingen op zowel post-hbo- als masterniveau. Hij is publicist op het gebied van professionele begeleiding. Tevens onderzoeker naar wat werkt in organisatieontwikkeling.
www.fervandenboomen.nl

DR. HANS BORST MA volgde na zijn opleiding als verpleegkundige de Sociale Academie VO, studeerde theologie, maatschappijwetenschappen en godsdienstwetenschappen, is (leer)supervisor, docent supervisiekunde en deed diverse (master) coachopleidingen. Hij werkte als docent en hoogleraar theologie. Sinds 2013 is hij predikant van de Protestantse Gemeente Sleen.
www.hansborstcoaching.nl

MARTEN BOS MSC is trainer, supervisor, coach, verbinder met Gestalt(-systemisch) en Inclusief Werk als belangrijke inspiratie en passie. Hij deed zijn Master Gestalttherapie bij de Nederlandse Stichting Gestalt, i.s.m. Middlesex University. Betaald en vrijwillig werkte hij onder andere bij Marokkaanse zelforganisaties, het COC, VluchtelingenWerk, met drugsverslaafden en met managers op Nyenrode en ontwikkelde veel methodieken, onder andere 'Dialogo seksuele/gender/etnische diversiteit in het jongerenwerk'. Sinds 1999 werkt hij als zzp'er: 'Marten Bos: De Kracht van het Verschil'. Het creëren en/of onderzoeken van verbindingen van ogenschijnlijk tegengestelde groepen is een kernactiviteit. Naast het begeleidingswerk is hij moderator, dialoogbegeleider, spreker, schrijver, verbinder. Hij werkt voor diverse opleidingen, voor overheden, (buurt)organisaties en voor bedrijven. In 2010 publiceerde hij het boek *Coaching en Diversiteit*.
www.martenbos.nl

INA BROUWER studeerde pedagogiek aan de Universiteit Utrecht. Zij was vanaf 1974 verbonden aan het Humanistisch Opleidingsinstituut (HOI) en vanaf 1989 tot 2008 aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH) als docente praktische humanistiek en supervisor. Sindsdien begeleidt zij intervisiegroepen aan de UvH. Zij schreef, samen met anderen, *De stille kracht van transcendentie* (2007) en artikelen over onder andere existentieel biografisch onderzoek in het *Tijdschrift voor (Praktische) Humanistiek* en enkele bundels.
www.zininzelfonderzoek.nl

ELLEN BUDDÉ is supervisor en projectmanager. Zij is werkzaam geweest in de kinder- en volwassenenpsychiatrie als beeldend creatief therapeut. Na de voortgezette opleiding Groepsmaatschappelijk werk (PVO, 1985) heeft Ellen de supervisieopleiding gedaan bij Frans Siegers (Hogeschool Midden Nederland, 1993). Momenteel werkt ze als senior projectmanager bij de Hogeschool van Amsterdam, waar zij projecten begeleidt op het gebied van curriculumontwikkeling en onderwijsorganisatie. Vanuit haar praktijk 'Ellen Budde Ma-

nagement en Advies' geeft zij trainingen, supervisie en coaching. Zij is gespecialiseerd in creatieve interventies in verandertrajecten zowel bij individuele begeleiding als organisatieverandering en heeft over dit onderwerp meerdere publicaties en drie boeken op haar naam staan.

www.ellenbudde.nl

ALBERT VAN DIEREN is als docent en supervisor verbonden aan de Academie voor Sociale Studies en het Instituut Contextuele Benadering van de CHE. Daarnaast is hij werkzaam in zijn praktijk als contextueel therapeut, supervisor, coach en trainer. Na de opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening heeft hij de VO Opleiden en Trainen, de supervisieopleiding, gevolgd aan de Hogeschool Windesheim te Zwolle. De opleiding tot contextueel therapeut heeft hij gevolgd bij Leren over Leven. In 2015 heeft hij de Master Contextuele Hulpverlening afgerond. Andere opleidingen die hij gevolgd heeft zijn de VO Gezin en Systemisch werken met verlies en rouw aan de Katholieke Universiteit Leuven.

GERIAN DIJKHUIZEN is (leer)supervisor en docent supervisiekunde LVSC. Zij heeft een supervisiepraktijk te Amersfoort. Voor de LVSC is zij lid van de CIC (Commissie Internationale Contacten). Van 2003 tot 2015 was zij als docent supervisiekunde werkzaam bij ZAK (Zentrum für Agogik) in Basel Zwitserland. Verder heeft zij als vaktherapeut drama en groepswerker NVGP (Nederlandse Vereniging voor groepsdynamica en groepspsychotherapie) ruim 30 jaar gewerkt bij GGz Centraal te Amersfoort, divisie Kinder- en Jeugdpsychiatrie. Als docent groepsdynamica/groepstherapie voor GZ-psychologen i.o. is zij verbonden aan het RINO Utrecht. Namens de LVSC was zij voorzitter van een projectgroep die de ANSE-module Diversity in Supervision and Coaching (2008-2010) ontwikkelde met zeven andere Europese landen en maakt deel uit van de ANSE-trainersgroep van deze module.

www.geriandijkhuizen.nl

GERDA DUIJVESTIJN is supervisor. Zij is docent in het beroepsonderwijs bij Zadkine bij de opleiding MZ/BGE (begeleiders in de ggz met ervaringsdeskundigheid/maatschappelijke zorg). Zij is supervisor bij deze opleiding, coacht studenten en verzorgt daar overige lessen waaronder ervaringsdeskundigheid.

CHRISTINE VAN DUIN werkt onder andere als (leer)supervisor en docent supervisiekunde bij GITP/PAO postacademische leergang Supervisiekunde. Zij nam deel aan internationale uitwisselingsprogramma's rond diversiteit, focussen en supervisie, gaf les in Suriname en Hongarije, en maakt deel uit van het netwerk Caleidoscopia. Sinds 2013 is zij tevens docent LEV (post-hbo-leergang Ervaringsdeskundigheid Veerkracht).

DRS. ANKE FABELS is LVSC-geregistreerd (leer)supervisor en docent supervisie-kunde. Zij studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Nijmegen en gaf lange tijd les in het middelbaar onderwijs. Momenteel is zij al weer vijftien jaar professioneel begeleider en beleidsadviseur in het onderwijs en geeft ze opleidingssupervisie aan studenten HRM & Psychologie van Fontys Hogescholen. Ze heeft de opleiding GZ-Supervisor van de Nederlandse Academie voor Psychotherapie in Amsterdam opnieuw opgezet en vormgegeven, en leidt supervisoren op voor het werkveld ggz. Zij werkt vanuit het TGI-gedachtengoed en is TGI-gecertificeerd. Vanuit haar eigen bedrijf Fabels Supervisie & Coaching verzorgt zij coaching, supervisie, leersupervisie, teamcoaching, begeleidt intervisie en mediation.
 ankefabels@home.nl

DRS. FEIKE VAN GORKUM is sociaalpsycholoog en was werkzaam als organisatieadviseur. Hij werd in 1981 docent arbeids- en organisatiepsychologie aan de afdeling personeelswerk van de Sociale Academie De IJselpoort in Kampen. In 1984 was hij docent psychologie aan het VO in Zwolle. Van 1995 tot 2008 was hij docent supervisie-kunde en leersupervisor. Daarna heeft hij, met Marten Bos, de supervisoropleiding van het Kempler Instituut opnieuw opgezet en vormgegeven en is daar nog steeds werkzaam als hoofddocent. Hij heeft daarnaast een opleiding genoten als gestalttherapeut. Sinds 1990 heeft hij ook een praktijk voor psychosociale hulpverlening en supervisie en coaching waarin hij gestalttherapie geeft aan individuen en paren en waarin hij supervisie en coaching verzorgt.
 www.psychotherapie-supervisie-coaching.nl

DRS. PIET GROEN was als methodoloog werkzaam bij de faculteit Andragologie van de Universiteit van Amsterdam en als docent onderzoek bij de hbo pedagogiek. Momenteel is hij als methodoloog betrokken bij het Bureau voor Kleinschalig Praktijkonderzoek betreffende begeleidingsvraagstukken.
 groenpa@xs4all.nl

IENE HOENDERVANGERS is mindfulnessstrainer en supervisor. Zij is geschoold in psychosynthesecounseling, yoga, vipassanameditatie en Tibetaans boeddhistische meditatie. Ze heeft een praktijk voor mindfulness. Zij is geregistreerd als trainer MBSR bij het IVM Instituut voor Mindfulness.

HENNITA KES M SEN is supervisor en trainer, en volgde na de lerarenopleiding verpleegkunde, VO supervisie, master SEN oplossingsgericht werken. Zij is werkzaam bij Bachelor en Master Pedagogiek, Huidige relevante activiteiten zijn supervisie Bachelor en Master Pedagogiek, leersupervisie (in opleiding).

MARGIE KESSLER is werkzaam als docent en supervisor bij de Hogeschool van Amsterdam. Zij is een van de ontwerpers van het diversiteitsspel Caleidoscopia. Ze geeft workshops en trainingen rondom diversiteit zowel op de Hogeschool Amsterdam als daarbuiten.

www.caleidoscopia.nl

PIETER VAN KEULEN is voorzitter van de LVSC en werkt als senior organisatieadviseur HRM/HRD en is collegevoorzitter van een particuliere school Future Financials (opleiding voor financieel administratief adviseur - opleiding gestoeld op het Gildemodel). Na de sociale academie behaalde hij de vervolgstudie en Masters in Social Work en (wereld)Burgerschap. Ook heeft hij supervisiekunde en NLP gedaan en diverse cursussen en kortdurende opleidingen gevolgd gericht op financieel management, coaching en veranderekunde.

pietervankeulen@ziggo.nl

DRS. PHIEN KUIPER werkt als TGI-opleider voor het Ruth Cohn Institute international en als (leer)supervisor. Oorspronkelijk was zij werkzaam als lerares Frans, daarna als psycholoog in de nascholing van leraren op het gebied van leerlingbegeleiding en schooldecaan, en later als supervisor en coach van docenten en personeel aan de Hogeschool Utrecht. Zij werkt aan een boek over de ontwikkeling en verbreiding van TGI in het Nederlands taalgebied.

www.phienkuiper.nl

CHRISTA VAN LUIJK is zelfstandig gevestigd supervisor en coach. Vanuit bureau christacoaching begeleidt zij medewerkers, teams en organisaties. Zij is als (leer)supervisor en docent supervisiekunde betrokken bij verschillende beroepsopleidingen op het gebied van professioneel begeleiden. Naast ontwikkelaar van in-company opleidingen verzorgt zij tevens interactieve lezingen lerend organiseren bij nieuwe vormen van samenwerkingsprocessen in organisatorische netwerken.

www.christacoaching.nl

DRS. TOM LUKEN is arbeids- en organisatiepsycholoog. Hij werkt als onafhankelijk onderzoeker en adviseur bij loopbaanvraagstukken. Op dit moment ontwikkelt hij een innovatieve toolkit voor jongeren rond hun studiekeuze, gecombineerd met een promotieonderzoek. Verder is hij 'Chief Scientific Officer' bij James van de Vakbond en co-hoofdredacteur van *LoopbaanVisie*.

tluken@planet.nl

DRS. RINUS MERKIES was lange tijd docent van de post-hbo coachingsopleiding van Pro Education en leersupervisor. Hij is als sociaalwetenschappelijk onderzoeker betrokken bij het Bureau voor Kleinschalig Praktijkonderzoek betreffende begeleidingsvraagstukken.

DR. MARIAN OOSTERHUIS werkt als loopbaancoach en assessor bij het Talent & Career Center. Ze begeleidt hoogopgeleiden bij hun loopbaan- en professionele ontwikkeling, en richt zich in het bijzonder op het coachen van (aspirant-) promovendi bij de vraag of en hoe (promotie)onderzoek bij hen past. Sinds 2012 is zij lid van de Commissie Kennis en Onderzoek van de LVSC. Vanuit deze commissie wordt onderzoek naar de effectiviteit van coaching en supervisie geïnitieerd en verspreid.

JENNEMIEKE OTGER is geregistreerd supervisor en coach, en werkt vanuit haar eigen praktijk. Zij begeleidt en traint individuele professionals en teams die werkzaam zijn in verschillende sectoren. Zij is geïnspireerd door onder andere de socratische dialoog, het oplossingsgericht werken en de transactionele analyse. Zij is gastdocent bij de leergang supervisiekunde (GITP PAO), en gastdocent en examinator bij diverse opleidingen voor muziektherapie. Verder werkt zij als vertrouwenspersoon ongewenste omgangsvormen voor diverse organisaties. Ruim 25 jaar is zij als muziektherapeut werkzaam in de kinderen jeugdpsychiatrie.

www.jennemiekeotger.nl

DRS. ANGELIKA RATHS is (leer)supervisor, docent supervisiekunde en pedagoog. Zij is LVSC- en NHG-geregistreerd. Volgde opleidingen voor Gestalt- en gesprekstherapie. Zij werkte als onderwijskundige aan de lerarenopleiding in Utrecht (1976-1986), vanaf 1986 is zij werkzaam aan de Huisartsopleiding VUmc in Amsterdam als docent, supervisiecoördinator en coördinator voor scholing en kwaliteit van huisartsopleiders. Van 2000-2005 was zij bestuurslid LVSC. Ze heeft een praktijk voor (leer)supervisie, begeleidt intervisie en coaching in Utrecht en is auteur van diverse publicaties.

angelika.raths@gmail.com

DR. MICHIEL DE RONDE is (leer)supervisor en docent supervisiekunde. Hij verdedigde en publiceerde in maart 2015 zijn proefschrift 'Speelruimte voor ervaring en reflectie, een praktijkgericht onderzoek naar het gebruik van spel in begeleidingssituaties'. Sinds medio 2012 is hij hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*; vanuit die rol streeft hij naar een praktijkwetenschappelijke fundering van de grote diversiteit aan professionele begeleidingsvormen. Michiel is als docent en onderzoeker verbonden aan de academie Mens & Organisatie van de Christelijke Hogeschool Ede. Ook is hij docent binnen de supervisie- en coachopleiding aldaar. Tevens is hij, onder andere als docent begeleidingskundig handelen, verbonden aan de Master Begeleidingskunde van de Hogeschool van Rotterdam.

www.michielderonde.nl

SIJTZE DE ROOS is actief als opleider, (leer)supervisor en coach en als redacteur van het *Tijdschrift voor Coaching*. Hij was LVSC-voorzitter van 2004 tot 2010 en is sinds het najaar van 2014 president van de Association of National Organisations for Supervision in Europe (ANSE). Hij doceerde supervisiekunde aan de Haagse SO (1997-2009) en van 2008 tot 2010 theorie en methoden aan de Master Opleiding Organisatiecoaching (MOC), eveneens van de Haagse Hogeschool. Van zijn hand verschenen boeken en artikelen over social work methodiek, coaching en supervisie, waaronder *Diagnostiek en Planning in de Hulp- en Dienstverlening* (1996, 2013) en, met Mart van Dinther, *Preventie in de Hulp- en Dienstverlening* (1998, 2011). Voorts verscheen in 2010 onder zijn redactie de reader *Supervisie in Onderwijs en Ontwikkeling* (2010).
sijtzeder Roos@gmail.com

RINA SIKKEMA (Sociale Academie en VO) werkte meer dan veertig jaar als geregistreerd (leer)supervisor, verbonden aan verschillende opleidingen (Hanze Hogeschool Groningen, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, Academie voor Haptonomie Doorn) en in haar eigen praktijk. Daarnaast heeft ze een theaterachtergrond (Academie voor Expressie Utrecht, Ecole Jacques Lecoq Parijs). Ze rondde haar scholing af met de postdoctorale opleiding Integratieve Bewegingstherapie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, onder leiding van professor Hilarion Petzold. Zij verzorgde diverse publicaties, waaronder *Non-verbale werkvormen in supervisie en coaching* (2010).
re.sikkema@icloud.com

DRS. TWIE G. TJOA studeerde aan de Hogeschool voor Sociaal Educatieve Arbeid te Nijmegen en Organisationsociologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij werkte in Suriname onder andere als directeur van het ministerie van Arbeid. Thans is zij leersupervisor/coach/trainer/adviseur bij diverse begeleidingstrajecten, in het bijzonder op het gebied van diversiteit, zowel in als buiten Nederland. Als bestuurder is zij actief betrokken bij diverse maatschappelijke organisaties, waaronder vrouwen- en migrantenorganisaties. In mei 2008 was Twie genomineerd voor de prestigieuze Triomfprijs en in 2009 ontving ze de Zami Award. In beide gevallen vanwege haar bijdrage aan empowerment, het omzetten van de kracht en kwaliteiten van zwarte migranten en vluchtelingvrouwen in het verkrijgen van invloed, zeggenschap en macht. Samen met een aantal collega's was zij betrokken bij de ontwikkeling van het diversiteitsspel *Caleidoscopia*. Tevens is zij medeauteur van *De stille kracht van leiderschap. Een Indisch perspectief* (2010), *Wrijving geeft Glans. Leren omgaan met verschil en overeenkomst als begeleidingspraktijk – Werkdocument* (2014).
tgntjoa@upcmail.nl

DR. SUZANNE VERDONSCHOT werkt als onderzoeker en adviseur bij Kessels & Smit, The Learning Company. Haar werk speelt zich af door heel Nederland en soms ook in België en Duitsland. Zij begeleidt teams en organisaties bij het vasthouden en beter benutten van de kennis die zij in huis hebben en bij het ontwikkelen van nieuwe kennis ten behoeve van innovatie. Zij doet dit voor diverse opdrachtgevers variërend van de non-profitsector (bijv. scholen en ministerie) tot commerciële organisaties (bijv. fabriek en supermarktorganisatie). Zij promoveerde in 2009 aan de Universiteit Twente op een onderzoek naar leren in innovatiepraktijken. Suzanne is auteur van enkele tientallen publicaties op de domeinen leren en innoveren, ontwerpgericht en waarderend onderzoek.

DRS. MIEKE VOOGD is eigenaar van Coachkwadraat, bureau voor coaching, supervisie en organisatieontwikkeling. Mieke is (leer)supervisor, opgeleid als arbeids- en organisatiepsycholoog en heeft bijna twintig jaar als adviseur bij verschillende profit- en non-profitorganisaties gewerkt. Sinds 2009 is ze voorzitter van de wetenschappelijke commissie van de Nederlandse Vereniging voor Supervisie en Coaching (LVSC) en sinds 2012 lid van de Raad voor Begeleidingskunde.

www.coachkwadraat.nl

JANNEKE ZOUTENDIJK is LVSC-geregistreerd supervisor en erkend coach. Ze is docent ervaringsdeskundigheid in het beroepsonderwijs bij Zadkine aan de opleiding BGE/MZ (begeleiders ggz met ervaringsdeskundigheid/maatschappelijke zorg), begeleidt binnen deze opleiding supervisiegroepen, coacht studenten en verzorgt overige lessen.

Supervisiekunde **meerperspectivisch**

Supervisie is een vak in ontwikkeling. Het boek werkt de competentieaspecten van een supervisor uit, beschrijft contexten waarin supervisie een rol speelt, verheldert wat mensen doen die met leren bezig zijn (leeractiviteiten) en wat een begeleider van leerprocessen kan bieden (krachtige leeromgevingen). Supervisie wordt gepositioneerd ten opzichte van andere begeleidingsvormen in termen van keuzes op een reeks van spanningsvelden.

Supervisors verschillen onderling in hun keuzes die zij binnen het vak maken. Die gevarieerdheid van het vak wordt expliciet gemaakt. De inzetbaarheid van supervisie (met mogelijkheden en begrenzingen) kan steeds duidelijker omschreven worden. De state-of-the-art binnen het vak wordt door een brede vertegenwoordiging van de gemeenschap van supervisors getoond. Via hun artikelen verwoorden de auteurs verkregen inzichten in het stimuleren van ervaringsleren en — in de praktijk beproefde — vormgeving daarvan.

Het boek biedt een meerperspectivische blik op het vak en geeft zo vorm aan een van de kernwaarden van supervisie, te weten waardering van diversiteit.

